

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΓΡΕ

Ελληνική περιοδική
έκδοση για τη
Θρησκευτική Εκπαίδευση

Greek Journal of
Religious Education

ISSN: 2623-4386.

Πληροφορίες για την έκδοση, οδηγίες για τους συγγραφείς και την υποβολή άρθρων / Publication information, instructions for authors and subscription information: <http://www.gjre.gr>

Προβληματισμοί για τα Θρησκευτικά του Λυκείου – και μία πρόταση προγράμματος σπουδών

π. Βασίλειος Θερμός*

*Κληρικός, Ψυχίατρος παιδιών και εφήβων, Αναπληρωτής Καθηγητής ΑΕΑΑ

Βιβλιογραφική αναφορά / Reference: Θερμός, π.Β. (2018). Προβληματισμοί για τα Θρησκευτικά του Λυκείου-και μία πρόταση προγράμματος σπουδών. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση / Greek Journal of Religious Education*, 1(1), 109–116

Όλες οι απόψεις και οι ιδέες που εκφράζονται στην έκδοση είναι απόψεις και ιδέες των συγγραφέων και όχι του εκδότη (Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος ΚΑΙΡΟΣ-για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης). / The opinions and views expressed in this publication are the opinions and views of the authors and not of the publisher (KAIROS - Greek Theological Association for the improvement of the Religious Education).

Το άρθρο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έρευνα, διδασκαλία και ιδιωτική μελέτη. Απαγορεύεται ρητά η αναπαραγωγή, η αναδιανομή, η πώληση, η εκμετάλλευση ή η διανομή του άρθρου, μέρους ή όλου, σε οποιαδήποτε μορφή και σε οποιονδήποτε. / This article may be used for research, teaching, and private study purposes. Any substantial or systematic reproduction, redistribution, reselling, licensing or distribution in any form to anyone is forbidden.

— ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟ —
— FOLLOWS THE FULL TEXT OF THE ARTICLE —

Προβληματισμοί για τα Θρησκευτικά του Λυκείου – και μία πρόταση προγράμματος σπουδών

π. Βασίλειος Θερμός*

*Κληρικός, Ψυχίατρος παιδιών και εφήβων, Αναπληρωτής Καθηγητής ΑΕΑΑ

Οι σχέψεις που ακολουθούν αποτελούν κατάθεση όποιας γνώσης και πείρας έχω αποκομίσει επί τριάντα χρόνια σχετικά με α) τις ιδιαιτερότητες της εφηβείας από γνωστική και συναισθηματική άποψη, β) τις εν γένει σύγχρονες πολιτισμικές και κοινωνικές εξελίξεις, γ) τις ελληνικές συνθήκες.

Αρχίζω με κάποιες παρατηρήσεις:

Α) Όσο λίγο και αν είναι το θρησκευσιολογικό υλικό των ΝΠΣ σε σύγκριση με το περί Ορθοδοξίας, δεν είμαι σίγουρος ότι αποφεύγεται στο Δημοτικό ένα άτυπο είδος συγκρητιστικής σχέψης, όχι ως στόχος αλλά ως τελική επίγευση. Και τούτο επειδή το παιδί (6-12 ετών) τείνει να επικεντρώνει στις ομοιότητες με τα άλλα παιδιά, κάτι για το οποίο εκπαιδεύεται και από τους γονείς του, στο πλαίσιο αναζήτησης προσβάσεων για δημιουργία κοινωνικού δεσμού. Αυτό το γνώρισμα προσδίδει μια χροιά αναζήτησης ομοιοτήτων σε ό,τι διαβάζει ή ακούει, με πιθανό απώτατο αποτέλεσμα τον συμπλησιασμό των θρησκειών στο μυαλό του ‘αφού έχουν τόσα κοινά’. Με άλλα λόγια, χρειάζεται δάσκαλος – μεγάλος ‘μάστορας’ για να αποφευχθεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Αντίθετα, στο Γυμνάσιο, ο έφηβος θεμελιακά χαρακτηρίζεται από την ζωτική ανάγκη για εξατομίκευση και σχηματισμό προσωπικής ταυτότητας, η οποία τον ωθεί να αναζητεί διαφορές. Καθώς το πρόσωπό του δικαιώνεται μέσα από την διαφορά του από τους άλλους και καθώς η διανοητική του σκευή είναι ικανή για αφηρημένες έννοιες, απόλυτο προαπαιτούμενο των συγκρίσεων, κινδυνεύει λιγότερο από συγκρητιστική σχέψη. Ίσως μάλιστα να τον γοητεύει και το ‘παιγνίδι’ αναζήτησης διαφορών μεταξύ των θρησκειών.

- B) Δεν βρίσκω άσκοπο να επισημάνω ότι το πώς μαθαίνει κάποιος, ενώ είναι σημαντικό ζήτημα και απαιτεί πολλή προσοχή, δεν έχει προτεραιότητα απέναντι στο τι μαθαίνει· ούτε καν στους ενήλικες, πολλώ μάλλον σε παιδιά και εφήβους τα οποία πρέπει να μνηθούν από τους μεγάλους στην κληρονομιά της ανθρωπότητας. Φρονώ ότι δεν θα πρέπει το ενδιαφέρον των ΝΠΣ να μονοπωλήσει η μεθοδολογία εις βάρος του περιεχομένου.
- Γ) Ίσως να είναι χρήσιμο, πριν από την επεξεργασία κάποιας πρότασης ΝΠΣ, να αναλογιστούμε το σύγχρονο κοινωνικο-ψυχολογικό τοπίο μέσα στο οποίο ζει και κινείται ο μαθητής του Λυκείου. Έχουμε λοιπόν έναν έφηβο ο οποίος εκτίθεται όλο και περισσότερο σε πληθώρα μορφωτικών ερεθισμάτων και εν γένει πληροφοριών, ενώ η συναισθηματική του ωριμότητα μετατίθεται όλο και πιο αργά, δημιουργώντας ένα ολοένα αυξανόμενο χάσμα. Έχει γεννηθεί και ανατραφεί μέσα στις νέες τεχνολογίες της εικόνας και της επικοινωνίας, οι οποίες του διαμορφώνουν άποψη για την πραγματικότητα: υπάρχει μόνο ό,τι αυτές δείχνουν. Η τηλεόραση και τα βίντεο του διαδικτύου ενεργούν ως πελώριοι πολλαπλασιαστές με τη φιλοδοξία να αποτελούν την μόνη πληροφόρηση μιας νεολαίας που δεν διαβάζει. Ο υποκειμενικός χρόνος έχει διασταλεί λόγω της ταχύτητας των τεχνολογικών επιλογών, οπότε απουσιάζει η υπομονή της μαθητείας. Ο ψηφιακός κόσμος θεωρείται πιο αξιόπιστος από το βιβλίο και φυσικά πιο ενδιαφέρων.

Για τον σημερινό έφηβο κάποιες δομές (Εκκλησία, στρατός) είναι ακόμη ελκυστικές όταν έχει ανάγκη να θεραπεύσει κενά ταυτότητας, γι' αυτό και ενίοτε φαίνεται συντηρητικός. (Κάτι που αναμένεται να ενταθεί τα επόμενα χρόνια λόγω της περιόδου αστάθειας στην οποία εισήλθε η ελληνική κοινωνία). Κατά τα άλλα, ως παιδί της μεταμοντέρνας εποχής, έχει εγγενώς απορρίψει κάθε τι οργανωμένο και παραδεδωμένο, μεταξύ των οποίων και τις θρησκείες, προς όφελος μιας νεφελώδους εξατομικευμένης θρησκευτικότητας. Το υπαρξιακό μετρά ασυγκρίτως περισσότερο από το θεσμοθετημένο, έτσι ώστε ένα κράμα εκλεκτικής ενασχόλησης με το ιερό φαίνεται ο πιο δημοφιλής τρόπος παρηγοριάς ή έμπνευσης. Το μετανεωτερικό υποκείμενο είναι θραυσματικό, γεμάτο αντιφάσεις. Η θρησκευτικότητά του δεν φαίνεται να υπηρετεί την αυθυπέμβαση αλλά πρωτίστως την ψυχολογική ευεξία. Οι ηθικές του αξίες, αξιοπρόσεκτα υπαρκτές σε αυτήν την ηλικία (και στην ελληνική νεολαία περισσότερο από άλλες δυτικοευρωπαϊκές, έχω λόγους να υποθέτω) στηρίζονται κατά βάση σε ανθρωποκεντρική θεμελίωση και όχι σε θρησκευτική.

Εξ άλλου οι έφηβοι αρχίζουν σήμερα σεξουαλική ζωή στα 14-15 σε αντίθεση με τα 17-18 που συνέβαινε πριν από 20 χρόνια. Επιπλέον εκτίθενται σε σεξουαλικά ερεθίσματα ήδη από την πρώτη παιδική ηλικία. Ακόμη, οι κοινωνικοπολιτικοί τους προβληματισμοί

αρχίζουν πολύ ενωρίτερα, κάτι που άρχισε κατά την μακρά περίοδο της κρίσης. Όσα μαθαίνουν για την πολιτική κατάσταση τους γεννούν συχνά απογοήτευση έως και τη μηδενιστική εντύπωση ότι το καλό έχει εξαφανιστεί από τον κόσμο. Η εκκλησιαστική τους παιδεία είναι από υποτυπώδης έως προβληματική (όταν αντανακλά εσφαλμένες αντιλήψεις των γονέων τους και των παππούδων τους).

Στο πλαίσιο αυτό (που χάριν συντομίας παρουσίασα εντελώς επιγραμματικά) προστίθεται η εν τη πράξει ανεπάρκεια όλων των σχετικών γραμματισμών, όπως οι κατά καιρούς έρευνες έχουν δείξει. Μας ενδιαφέρει εδώ η ανικανότητα των αποφοίτων λυκείου να τοποθετήσουν τα σημαντικά μεγάλα γεγονότα σε χώρο και χρόνο, η απουσία δηλαδή (μετά από τόσα χρόνια διδασκαλίας της Ιστορίας) της αίσθησης μιας γραμμικής συνέχειας των περιόδων της ανθρωπότητας. Τα ΝΠΣ θα πρέπει να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά αυτή τη δυσκολία.

Με δεδομένα τα παραπάνω, από πού να αρχίσει και πού να επικεντρώσει κανείς ως προς την σχολική θρησκευτική αγωγή; Υποθέτω ότι ένα μίνιμουμ στόχων θα ήταν το ΜτΘ:

- α) να διαλύει τη σύγχυση, τα στερεότυπα και τις λαθεμένες προσλήψεις,
- β) να δείξει πως τόσο η θρησκευτική κληρονομιά όσο και τα υπαρξιακά ερωτήματα εν γένει 'αξίζουν τον κόπο', ή τουλάχιστον την περιέργεια,
- γ) να προαγάγει την αλληλοκατανόηση των πολιτισμών διότι το άγνωστο πάντα ευνοεί τον φόβο και την επιθετικότητα,
- δ) να ενθαρρύνει το διάβασμα γραπτών πηγών και βοηθημάτων (αντιδημοφιλές στους σημερινούς νέους), αφού ο ψηφιακός κόσμος είναι αδύνατο να χωρέσει και να μεταδώσει την περιουσία ιδεών και πίστewν της ανθρωπότητας.

Ας περάσουμε τώρα στις προτάσεις. Το σχέδιο ΝΠΣ που ακολουθεί το διαμόρφωσα μέσα από ορισμένες αρχές:

- Το σύγχρονο ΜτΘ δεν είναι δυνατό να αποτελεί κατήχηση.
- Επίσης πρέπει να κινεί το ενδιαφέρον και στον αλλόθρησκο και στον άθεο μαθητή. Αυτό είναι ένα κρίσιμο επιθυμητό στοιχείο, διότι πρέπει να καταπέσουν τα στερεότυπα περί αναχρονισμού και σκοταδισμού της θρησκείας, ακόμη και του προβλέψιμου των απαντήσεών της.
- Οι τρεις θεματικοί άξονες που ακολουθούν (ένας ανά τάξη) αποπειρώνται να δαμάσουν και να οργανώσουν το πλήθος των πληροφοριών που θα δεχτεί ο έφηβος σε αυτά τα τρία χρόνια, γύρω από μια γραμμή σκέψης που να του κάνει νόημα.

- Ζητήματα φλέγοντα σήμερα, όπως οι σχέσεις χριστιανισμού και νεωτερικότητας, η σύνδεση προτεσταντισμού και καπιταλισμού, οι επιπτώσεις της μετανεωτερικότητας στο θρησκείν (ένταση ανάμεσα στην 'θρησκευτικότητα-εντός-της-θρησκείας' και στην 'υπαρξιακή θρησκευτικότητα', νέες μορφές θρησκευτικότητας, συγκρητισμός και 'Νέα Εποχή'), ο φονταμενταλισμός και η θρησκευτική βία, η αποχριστιανοποίηση της Ευρώπης και η άνθιση ορισμένων μορφών χριστιανισμού στον τρίτο κόσμο, οι αναπαραστάσεις της θρησκείας στα ΜΜΕ κ.ά. δεν υπήρχαν στο παλιό Λύκειο (κάποια από αυτά εύλογα αφού δεν είχαν ακόμη εμφανισθεί). Θεωρώ απαραίτητη την ενσωμάτωσή τους, κάτι που θα βοηθήσει ακόμη και τον θεολόγο στη συνειδητοποίηση και κατανόησή τους.
- Τέλος, ο σημερινός έφηβος τίθεται στην εποχή μας από πολύ νωρίς αντιμέτωπος με φλέγοντα ζητήματα προσωπικής και κοινωνικής ηθικής, τα οποία δεν είναι δυνατό να περιμένουν ως την Γ' Λυκείου για να διδαχθούν, δηλαδή σε περιβάλλον ασφυκτικής έλλειψης χρόνου και ψυχολογικής 'απουσίας' από το σχολείο.

Πρόταση ΝΠΣ Λυκείου

(οι τίτλοι μπορούν φυσικά να βελτιωθούν)

Α' τάξη. Ο Θεός αποκαλύπτεται στον άνθρωπο.

Περιεχόμενο: α) οι θρησκείες της αποκάλυψης: Ιουδαϊσμός-Χριστιανισμός, β) η συμβολή τους στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Εδώ έχουμε μελέτη των δύο αυτών θρησκειών στην ιστορικότητά τους. Συγκεκριμένα, θα χρειαστεί να αναδειχθεί πώς αρθρώθηκαν η πίστη και η ζωή της εβραϊκής κοινότητας και της χριστιανικής Εκκλησίας πάνω στην πεποίθηση ότι το παραδοθέν αποτελεί αποκάλυψη Θεού. Εδώ συναντώνται ζητήματα όπως η συμβολική και μυθολογική γλώσσα της αποκάλυψης, οι ιερές γραφές και οι ερμηνείες τους, η διαμόρφωση του δόγματος και οι αποκλίσεις από αυτό (αιρέσεις), το 'πώς' και το 'γιατί' της λατρείας, το εγκόσμιο και το εσχατολογικό όραμα για τον άνθρωπο και για την κοινωνία, η απόκριση του ανθρώπου στην αποκάλυψη του Θεού (άσκηση, αγιότητα, μαρτύριο, θαύμα, ιεραποστολή, μοναχισμός, μελέτη και θεολογία), η ευλογία της σύνολης ζωής (μυστήρια εισόδου, γάμος, κηδεία-μνημόσυνα, αγιασμός φύσης και ασχολιών κ.ά.), οι θρησκευτικοί λειτουργοί, το νόημα της χριστιανικής ηθικής σε αντιδιαστολή με την κοσμική ηθική, τα ζητήματα βιοηθικής κ.ο.κ.

Επιχειρείται δηλαδή μια γνωριμία με τις δύο αυτές καθοριστικές για την μέχρι τώρα πορεία της ανθρωπότητας θρησκείες, στη βάση της κοινής κληρονομιάς τους και των διαφορών

τους. Σημαντικό θα είναι εδώ να ξαναδουλευτεί το θέμα των σχέσεων ελληνισμού και ιουδαϊσμού και οι λύσεις που δόθηκαν από τον χριστιανισμό. Μπορούν επίσης να ανιχνευθούν ανεπιθύμητα ελληνικά ή εβραϊκά κατάλοιπα στην σημερινή χριστιανική πίστη, τα οποία την αλλοιώνουν.

Εδώ είναι ο χώρος για να συζητηθούν το σχίσμα και η μεταρρύθμιση, τα χαρακτηριστικά του μεσαιωνικού ευρωπαϊκού χριστιανισμού και οι προεκτάσεις τους στο σήμερα, η πορεία του εβραϊκού λαού μέσα στην ιστορία. Ακόμη θα γίνουν αναφορές στους Πατέρες και στους μεγάλους θεολόγους του εικοστού αιώνα (χριστιανούς και εβραίους). Απαραίτητο βρισκω να διδαχθούν οι μαθητές τα περί χριστιανισμού ως μήτρας της νεωτερικότητας. Οι θρησκείες αυτής της ενότητας παρουσιάζουν το πλεονέκτημα ότι αποτελούν και τη βάση δημιουργίας του ευρωπαϊκού πολιτισμού: νέα θεματικά πεδία πάνω στη συσχέτιση αυτή μπορούν να αναπτυχθούν. Έτσι θα γίνει ομαλά και η μετάβαση από τον χώρο της Ευρώπης προς τον υπόλοιπο κόσμο, τον οποίο θα προσεγγίσει η Β' Λυκείου.

Β' τάξη. Ο άνθρωπος αναζητά ή μάχεται τον Θεό.

Περιεχόμενο: α) υπόλοιπες θρησκείες, β) αθεΐα, άρνηση του Θεού.

Στο α έχουμε την αντίστροφη κίνηση ως προς την προηγούμενη χρονιά: οι θρησκείες ως προϊόν και σταθμοί της αγωνίας και της δημιουργικότητας του ανθρώπου. Θα εξετασθούν οι αρχαίες ελληνικές θρησκείες, το Ισλάμ, ο Ινδουϊσμός, τα αφρικανικά και απωασιατικά θρησκευόμενα, η σημερινή αναβίωση του παγανισμού. Μάλλον είναι προτιμότερη η ανάπτυξη τους κατά χρονολογική σειρά εμφάνισης παρά κατά γεωγραφική περιοχή. Φυσικά θα χρειασθεί προσφυγή στα κείμενά τους και στην τέχνη τους. Χρήσιμο έως αναγκαίο είναι να συνεξετασθούν εξωθρησκευτικοί παράγοντες που συνετέλεσαν στη διαμόρφωση και ανάπτυξή τους: κλίμα, γεωγραφία, επιδράσεις, γλώσσα, σημερινή γεωπολιτική σημασία κ.ά. Επίσης θα γίνει αναφορά στον διάλογο και στην αντιπαλότητα μεταξύ των θρησκειών.

Στην ενότητα β θα διερευνηθεί το φαινόμενο της μη αναζήτησης του Θεού ή της συνειδητής στράτευσης και πολεμικής εναντίον του (διωγμοί παλαιοί και σύγχρονοι). Θα αναφερθούν σημαντικοί εκπρόσωποι της αθεΐας και του αγνωστικισμού, ενώ θα μπορούσε να γίνει μια σύντομη επισκόπηση του σύγχρονου διαλόγου αθέων και πιστών. Σημαντική θέση εδώ θα μπορούσε να καταλαμβάνει ο διάλογος θρησκειών και επιστήμης, στο όνομα της οποίας συχνά θεμελιώνεται η αθεΐα. Υπάρχει θέση και για τη διερεύνηση του πρακτικού υλισμού και της θρησκευτικής αδιαφορίας. Εδώ επίσης έχουν θέση ο μηδενισμός και ο σατανισμός.

Γ' τάξη. Ο άνθρωπος οργανώνει την πίστη του.

Περιεχόμενο: α) οι θρησκείες στην κοινωνία και στην ιστορία, β) οι μη εντασόμενες σε θρησκείες 'πίστεις'.

Στην α ομάδα έχουμε ουσιαστικά έναν διάλογο της θεολογίας και της θρησκευολογίας με την κοινωνία, τον πολιτισμό, την πολιτική, την οικονομία, την αισθητική κ.ο.κ., ως προς τις ιστορικές μορφές που έλαβαν και λαμβάνουν οι εκάστοτε χρήσεις της θρησκευτικής πίστης. Ενδεικτικές ενότητες: μορφές κοινωνικής οργάνωσης της θρησκείας, ο χαρισματικός θρησκευτικός ηγέτης, υπαρξιακή πίστη και 'πνευματικότητα' που ενίοτε γίνεται άθρησκη, σχέση θρησκείας και βίας, ο φανατισμός, η ένταση μεταξύ τυπολατρίας και μεταφορικής ερμηνείας, η σύγχρονη ελλαδική 'πολιτισμική ορθοδοξία', ο αμερικανικός χριστιανισμός και το χρήμα, η θεολογία της απελευθέρωσης, οι σχέσεις θρησκείας και εξουσίας/κράτους, οι σημερινές εκκοσμικευμένες αντιδραστικές εκβολές του παλιού πουριτανισμού (π.χ. σεξουαλικότητα), η θρησκευτική τέχνη κ.ά.

Στη λογική της ενότητας β εντάσσονται ο Βουδισμός (ως άθρησκη θρησκεία) και οι σημερινές προσλήψεις του από τη Δύση, η σύγχρονη μεταμοντέρνα 'πνευματικότητα' (ως διεύρυνση της συνειδητότητας) και η 'Νέα Εποχή', το ενδιαφέρον για τον αποκρυφισμό, οι σέκτες, αστρολογία και μαντεία κ.ά. Επίσης και φαινόμενα εκκοσμικευμένης 'θρησκευτικότητας' όπως οι ουτοπίες και η προσωπολατρία των ολοκληρωτισμών. Η πρόταση εδώ είναι ότι όλα αυτά τα φαινόμενα αποτελούν παραλλαγές οργάνωσης της λειτουργίας που λέγεται 'πίστη', προκειμένου να εξυπηρετηθούν, πέρα από την αυτονόητη υπαρξιακή δίψα, ψυχολογικοί σκοποί και πολιτισμικά προτάγματα. Ενδιαφέρον και πολύτιμο θα ήταν να αναπτυχθεί κριτική συζήτηση ως προς το ποιές ανθρωπολογικές συνθήκες 'ικανοποιούνται' από τις αντίστοιχες επιλογές, π.χ. η πίστη στην μετενσάρκωση ως ανακούφιση από το σκάνδαλο του πόνου, η συσχέτιση της διεύρυνσης της συνειδητότητας με τον ευνοημένο σήμερα φετιχισμό της εμπειρίας, ο αποκρυφισμός ως στρέβλωση της δίψας για γνώση του μυστηρίου, η ουτοπία ως φυγή προς το ανιστορικό κ.ο.κ.

Πλεονεκτήματα της πρότασης

- Παίρνει σαφώς θέση σχετικά με την μοναδικότητα του Χριστιανισμού. Έτσι αμβλύνει τις αντιδράσεις που δημιούργησαν τα ΝΠΣ, αφού αποφεύγει τη σχετικοποίηση και την ουδετερότητα.
- Αναδεικνύει με σαφήνεια την διάκριση ανάμεσα στην πίστη σε θεό και την πίστη χωρίς θεό (διάκριση όχι αυτονόητη σήμερα), καθώς και τη σημασία τους ως δύο διαφορετικών στάσεων ζωής. Πρέπει να φανεί ότι δεν είναι το ίδιο πράγμα.

- Επίσης επιτρέπει και την διάκριση ανάμεσα στο ανθρωπιστικώς θρησκευείν και στο μισάνθρωπο θρησκευείν (σύμφωνα με τον Φρόμ), διάκριση η οποία διαπερνά όλες τις θρησκείες.
- Διευκολύνει την λήψη κριτικής στάσης απέναντι στο φαινόμενο της εξατομικευμένης κατ' επιλογήν θρησκευτικότητας, ενώ ταυτόχρονα επιτρέπει την έμφαση στην υπαρξιακή θρησκευτικότητα (επιθυμητή εξέλιξη που θα ανανεώσει όλες τις θρησκείες).
- Κατεβάζει τα ζητήματα ηθικής στην Α' Λυκείου, καθώς οι μαθητές έρχονται αντιμέτωποι με παρόμοια ερεθίσματα πολύ πιο νωρίς σε σύγκριση με το παρελθόν.
- Μεταβαίνει ομαλά από το οικείο (Ευρώπη) στο διαφορετικό (άλλες ήπειροι και πολιτισμοί).

Δεν θέλω να αποφύγω και μία αναφορά στο ζήτημα των απαλλαγών. Η απαράδεκτη τακτική των προηγούμενων υπουργών να ανοίξουν παράθυρο στην απαλλαγή από το μάθημα σε οποιονδήποτε γονέα το επιθυμεί, είναι άδικη και πονηρή. Από τη στιγμή που αποτελεί μέρος του σχολικού προγράμματος ουδείς μαθητής δικαιούται να εξαιρεθεί, εκτός από τους αλλοθρήσκους και αλλοδόξους. Για να φανεί ο παραλογισμός αυτής της διάταξης, ας αναλογισθούμε πώς θα μας φαινόταν αν το επιχειρούσαμε π.χ. με την Ιστορία. Είναι βέβαιο πως υπάρχουν πολλοί γονείς που διαφωνούν ριζικά με το περιεχόμενο της σχολικής Ιστορίας, είτε επειδή είναι κομμουνιστές είτε επειδή είναι χρυσαυγίτες. Λοιπόν, θα παραδώσουμε στα χέρια τους τη δυνατότητα να εξαιρούν το παιδί τους από το μάθημα; Και αυτοί εξίσου θα μπορούσαν επίσης να επικαλεσθούν 'λόγους συνειδήσεως'. Προτείνω απλά να ισχύσουν τα ίδια κριτήρια και με το ΜτΘ.

Κλείνοντας, δεν μπορώ να αποφύγω την ελπίδα να δούμε κάποτε μια συμπόρευση του θεολογικού κόσμου. Οραματίζομαι μία ενωτική στάση η οποία θα φέρνει στο τραπέζι του διαλόγου ποικίλες θεολογικές τάσεις, προκειμένου να διαμορφώνεται η άριστη πρόταση. Έτσι, και ο θεολογικός χώρος θα εμφανίζεται ισχυρότερος προς όσους κακόπιστους εκφράζουν την Πολιτεία, και οι νέες γενιές θα απολαμβάνουν ένα αποτελεσματικότερο ΜτΘ. Η ελπίδα πεθαίνει τελευταία.

Ενδεικτική βιβλιογραφία (κατά χρονολογική σειρά)

- Βουλγαράκη-Πισίνα, Ε. (2004). *Νεωτερικότητα και σχολική θρησκευτική αγωγή*. Αθήνα: Μαΐστρος.
- Γκανάς π. Ε. (2017). *Ο λύχνος πάνω στη λυχνία: Η Εκκλησία ως εναλλακτική πόλις*. Αθήνα: Πόλις.
- Θερμός, π. Β. (2008). *Ταραγμένη άνοιξη: για μια κατανόηση της εφηβείας...* Αθήνα: Δομή - Αρχονταρίκι.

- Κουκουνάρας-Λιάγκης Μ. (2015). *Επιστήμες της Παιδαγωγικής και πρώτη εφηβεία. Συμβολή στη διδακτική μεθοδολογία της Θερησκευτικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Lenoir, F. (2010). *Ο Χριστός φιλόσοφος* (Α. Βαλασιάδης Μεταφρ.). Αθήνα: Πόλις.
- Polony, N. (2005). *Τα χαμένα παιδιά μας* (Ξ. Σκούρα Μεταφρ.). Αθήνα: Πόλις.
- Συλλογικό έργο (2009). *Ανθρωποποιός Αγωγή* (Σ. Σ. Φωτίου Επιμ.). Αθήνα: Αρμός.